

EETIKA JA TURUMAJANDUS (ajaloolis-filosoofiline aspekt)

Aare LAANEMÄE

Tallinna Tehnikaülikooli humanitaar- ja sotsiaalteaduste instituut. Ehitajate tee 5, EE-0026
Tallinn, Eesti

Esitanud P. Järve

Toimetusse saabunud 27. aprillil 1995, ümbertöötatult 5. juulil 1995, avaldamisele lubatud
7. novembril 1995

Artiklis on käsitletud üht nüüdisaja aktuaalset probleemi – turumajanduse ja eetika vahekorda. Murranguliste ümberkorraldustega kaasnevad tavaliselt kriisinähtused inimeste eetikas. Praegusaja ühiskonna eetilist kriisi iseloomustavad kõige enam nähtused, mis on seotud endiste sotsialismi-
maade integreerumisega turumajandussüsteemi. Just siin ilmnevad jooned, mis olid omased vara-
jase kapitalismi ajajärgule (rikastumine iga hinna eest, altkäemaksud ja korrupsioon, kuritegevuse
enneolematu kasv jt.).

Kirjutises on püütud anda ajalooline ülevaade eetika reageerimisest järskudele majanduslikele
ja sotsiaalsetele muutustele (see teema on kirjanduses vähe käsitletud leidnud) ja näidata kogu turu-
majanduse eetiliseks muutmise teid.

Artikli esimeses osas on vaadeldud turumajanduse eetilise käsitlusi läbi ajaloo prisma; teises
on analüüsitud erialakirjanduses esitatud võimalusi muuta turumajandus eetiliseks, sealjuures ka
Eesti arengut silmas pidades. Viimasega seoses on tutvustatud Rahvusvahelise Sotsiaalteaduste
Rakendusliku Kõrgkooli Lex üliõpilaste poolt 1994. aastal Eesti ajakirjanduse alusel tehtud Eesti
majanduse eetilise analüüsi, millest nähtub, et Eestis on eetikaga tõsiseid probleeme. On
väidetud, et madal eetilisus põhjustab ka majandusliku mahajäämuse.

Autor on eriti rõhutanud vajadust ühitada õigusnormid kõlblusnormidega. Praktikaks eeldaks see
enamiku seaduseelnõude projektide puhul laialt avalikustatud eetilist ekspertiisi. Eetilise mõõde
peaks igas seaduses sees olema.

Artiklist järeldub, et eetiliste probleemidega tegeldakse suhteliselt vähe ja ühekskülgelt. Preva-
leerivad kutseeetika käsitlused. Need jätavad aga üldnimliku eetika normid sageli arvestamata. Siit
ka vastuolu sügavus teoreetilisel tasandil. Eetilise tõhustamine eeldab turu eetilise nõude arves-
tamist seadusandluses, noortele hea hariduse andmist, töandja ja töötaja suhete parandamist
mõlema osaluse teel pankade ja firmade tegevuse korraldamises, väikeettevõtluse arendamist ja
muud. Üksnes nii on võimalik kriisist üle saada või seda leevendada.

Ajalooost on teada, et ühiskonna kiirete ja murranguliste ümberkorraldustega
kaasneb sageli sügavaid kriisinähtusi, sealhulgas inimeste eetikas. Küsimus on
vaid selles, kui püsivaks need osutuvad ja kas hilisemad neist on vähem traagi-
lised. Nüüdisaja ühiskonna eetilist kriisi ilmestab kõige enam endiste sotsialis-
mimaade turumajandussüsteemi integreerumisel toimuv. Toonase võltsi kaksik-
moraali (räägiti üht, toimiti teisiti) kõrvale on nüüd neis maades sünenud jooni,
mis olid omased varakapitalismi ajajärgule (rikastumine iga hinna eest, petmise
saamine tavanähtuseks, altkäemaksud ja korrupsioon, kuritegevuse enneolematu
kasv ja muu). Ajalooline paralleel on olemas ning vajab selgitamist, kuidas aja-
loolist kogemust arvestades olukorrast kiiremini üle saada. Asja teeb keeruliseks

see, et ka lääne praegusaja arenenud ühiskonnas räägitakse üha süvenevast eetilisest kriisist. Turumajanduse oponentid on alati väitnud, et see süsteem ei saa juba olemuslikult eetiline olla. Teisalt otsitakse teid, kuidas turumajandusühiskonda muuta efektiivsemaks nii sotsiaalselt kui ka eetiliselt.¹

Küsimus turumajanduse eetilisuse võimalikkusest on vähemalt 750 aastat vana, s. o. niisama vana, kui on turumajandus ise. Hoolimata soliidsest ajast, mille jooksul mitmed eetika teooriad on vastuse otsimisega tegelnud, pole ühest lahendust siiski leitud. Kas on tegu teooriate viletsusega, soovimatusega neid tähele panna või unustamisega või hoopis neis sisalduvate seisukohtade antagõnismiga? Mõneti võiks ajalooline analüüs asjasse selgust tuua.

Mitmed nüüdsed arvestatavad eetilised kontseptsioonid (neotomistlik ja eksistentsialistlik eetika) eitavad turumajanduse eetilisust üldse. Samas on aga ka neid (utilitaristlik, korporatiivne ja teised eetikad), mis leiavad kokkusobimise lausa paratamatu olevat. Vaadete erinevus on seda tõsisem, et tegu pole mitte lihtsalt vastuoluga, vaid vähemalt kahe maailmaajaloolise tendentsiga, mis teineteist välistavad.

Ühelt poolt ilmneb selge suundumus, mille juured ulatuvad kaugesse antiik-aega ja renessansiajastusse ning mida iseloomustab tegus, aktiivne elulaad. Sellest liigub joon praeguse turumajanduse juurde. Teine, sellele vastandlik tendents kujunes välja Rooma tesarismi eitamisena ja kritiseeris hiljem teravalt renessansiajastu elulaadi, lõbujanu ja tavadid. Ka see – kristlik maailmanägemine ja kato-liiklik eetika, mis oma arenguloos tegi läbi mitmeid metamorfoose – ulatub tänapäeva välja (siinkohal ei peeta silmas sellise hoiaku olemuslikku, idamaist varianti).

Viimati nimetatu on seotud algkristlike vennaskondade ja nende käitumisnormide kujunemisega meie ajaarvamise esimestel sajanditel. Selle aluseks tuleb pidada Jesus Kristuse õpetust, mis väärtustab eeskätt vaimse tegevuse Jumala tunnetamisel ja käsitleb patuna himudele, ihadele ja üldse meelelisusele järeleandmist. Patt oli ka äritsemine ja kauplemine maise kasu saamise eesmärgil. Kõigile on piiblist teada Kristuse soovitus kaupmeestele ja äritsejatele – jätta oma vara ja järgneda talle. See asetas turuga seotud elukutsed pikkadeks sajanditeks taunitavasse olukorda. Katoliikliku teoloogia järgi oli "raha tegemine" moraalselt vääri. Augustinus (354–430) mõistis maiste elukutsete ja hüvede vajalikkust ning materiaalse tootmise paratamatust, kuid igasugune omakasu pidi olema välistatud. Kaupmees võis küll pidada ennast patust puhtaks, kuid ei võinud eales saavutada Jumala heakskiitu. Thomas Aquinost (1225–1274) rõhutas südametunnistusega määratletud "loomuliku seaduse" (*lex naturalis*) osa, mis eitab inimese puhtvitaalset alget. Sellele lisandub täiuslikkuse saavutamiseks mitmeid jumalikke "nõuandeid" (*consiliae*), nagu loobumus ja vaesus. Täiuslik eetos saab olla vaid askeetlik. Thomas arvas, et enamik kasumit silmaspidavaid kauplemisnorme on amoraalsed: see, kes kaubeldes müüb asja suurema hinnaga, kui ta ise on maksnud, on patune. Patt tuleb muidugi lunastada. Paradoksaalne on aga tollane tõekspidamine, et seda saab teha raha eest. Kiriku käes oli Jumala armu monopol.²

Kuigi varajane katoliiklik eetika oli üldiselt terviklik ning sellele olid omased askeetlikkus ja üleolev suhtumine maisesse, praktilisse tegevusse (maine askeldamine polnud Jumalale meelepärane ja töö oli karistus pattude eest), tekkis ka sellesse mõningaid ümberhindamise ideid. Duns Scotuse (u. 1270–1308) põhjal saab inimene vaid siis Jumala tahte järgi elada, kui sooritab häid tegusid, s. t. on aktiivne ja elab teguderohket elu. Üldse eristati mitmeid majandusliku aktiivsuse tüüpe. Näiteks kauba tootmine müügiks polnud eetiliselt nii taunitav kui kauplemine ise või laenu andmine. Seega oli ettevõtja keskajal vastuoluline isiksus.

¹ Singer, D. Practical Ethics. Cambridge University Press, Cambridge, 1979; Donaldson, T. The Ethics of International Business. Oxford University Press, New York, 1989.

² Vt. ka Salumaa, E. Filosoofia ajalugu, II. Tallinn, 1993, 110.

Kui majanduslik aktiivsus oli amoraalne, siis moraalne sai olla vaid sellest loobumine. Tõeline katoliiklane pidi kuus sajandit tagasi suhtuma kaupmehesse umbes nii, nagu tänapäeval aus inimene narkoäriksse. See asetab ettevõtliku inimese paratamatult väljapoole avalikkuse heakskiitu ja kõik sõltus riskist. Aga kui juba ette oli teada teo amoraalsus, kusjuures tegu oli ilmselt kasulik, siis kas tasuski olla moraalne? Siit ka kompromissitu individualism ja konkurentide petmine kasumi eesmärgil. Keskaeg tunneb üsnagi kõlvatuid kauplemise ja äri vorme, mille eest võis sattuda kiriku häbiposti.

Oli tarvis uut, turumajanduse süsteemi ja protestantlikku eetikat, et praktiline majanduslik aktiivsus ümber hinnata.

Turumajandus sündis Euroopas ja kannab ühtlasi selle vaimuse pitserit. Muudugi tunti selle aluseid (kauba- ja rahasuhteid) juba iidsetes Sumeris ligi 5 000 aastat tagasi.³ Idamaa turud olid ju vanal ajal laialt tuntud. Ent omanäoline turumajandusühiskond kujunes linnade iseseisvumisega ja majandustegevuse elavneemisega alles 15.–16. sajandil. Turg ja raha üksi ei loo veel uut ühiskonnatüüpi. Lisaks on vaja erilist vaimust, mille lätted uurijate arvates tekkisid juba Antiik-Kreekas ja Roomas. Tuntud sotsioloogi Max Weberi (1864–1920) järgi oli selle euroopaliku vaimuse teljeks ratsionalism, tegevusvabadus ja kaine arvestus, mis tagavad kasu ja edukuse.⁴

Ulatuslikumalt sai see vaim avalduda renessansiajastul. Humanism, mis kujunes selle ajastu ideoloogiaks, kutsus taastama "inimese õigusi" ja nõudis, et iga inimene mõtleks vabalt ja tegutseks aktiivselt omaette. Inimest ei vaadeldud enam vahendina, vaid eesmärgina, kes oma edule ise kõige paremini saab kaasa aidata. Järgnevate sajandite jooksul viis selline inimkeskne käsitlus uue põhimõtte – *laissez faire, laissez passer* (pr. laske valmistada, laske käibida) – juurdumiseni, s. o. individualismi ja vabaduse kui turumajanduse kesksete mõistete kuulutamisele kõrgemateks väärtusteks. Just viimased said aluseks uuele liberaalsele maailmavaatele, mida teoreetiliselt põhjendasid inglise filosoof ja jurist Jeremy Bentham (1748–1832), majandusteadlane Adam Smith (1723–1790) ja teised.

On huvitav märkida, et viimatinimetatute arvates aitas kapitalismi vaimu oluliselt kujundada just eetika. J. Bentham põhjendas oma "Sissejuhatuses moraali ja seadusandluse printsiipidele" utilitarismi printsiipi ja utilitaarsust, mis oli aluseks tema loodud samanimelisele eetikale. See printsiip kujutab endast põhimõtet, mis hindab mis tahes tegu selle põhjal, kuidas see suurendab või vähendab vaadeldava subjekti heaolu.⁵ Mis on kasulik, on ka eetiline: "Võtke moraalipuult ära teadmine, võtke ära kasulikkus ja te võtate temalt kõik õied ja viljad, tema kasvujõu ja ilu, tema mõtte."⁶

Ligilähedane toodule oli ka M. Weberi seisukoht protestantliku eetika kui kapitalismi vaimu ühe kujundaja suhtes. Kõik moraalsed hoiakud on tema järgi utilitaarse suunitlusega: ausus on kasulik, sest see loob krediiti, sama teevad täpsus, virkus ja mõõdukus ning seetõttu on nad voorused.

Mõlema teadlase eetiliste seisukohtade analüüsil ilmneb, et juttu pole siiski niivõrd traditsioonilise eetika printsiipidest, kui võrd kutseeetika normidest. M. Weberi loodud etikasuüsteemi ongi mõnikord nimetatud majanduslikuks etikaks, mille aluseks on progresseeruv ratsionalism.

Nii räägib M. Weber rõhutatult kutsealasest tublidusest (pühendab protestantismile eriomasele elukutse etimoloogiale pikki lehekülgi) ja kohustustest, mida üksikisik peab seoses oma professionaalse tegevusega tundma. Just usuline (protestantliku) kasvatus on tema arvates loodud kõige soodsam pinnas

³ Zamarovsky, S. Alguses oli Sumer. Tallinn, 1991, 25.

⁴ Weber, M. Protestantlik eetika ja kapitalismi vaim. – Akadeemia, 1993, 8, 1763.

⁵ Bentham, J. An Introduction to the Principles of Morals and Legislation. "The Utilitarians". Dolphin, Garden City (N. Y.), 1961.

⁶ Bentham, J. Deontology or the Science of Morality. Tait, London; Edinburg, 1834, 155.

arusaamisele tööst kui kõlbelisest eesmärgist omaette, kui jumalikust "kutsest", nii nagu kapitalism seda vajab.⁷ Tublidus, asketism ja kokkuhoidlikkus on vajalikud usulised ja kõlbelised hoiakud kapitalistliku vaimu kujunemisel. Ka J. Bentham ja A. Smith rõhutavad eetilise teo kompetentsust, s. t. tegu ise peab olema kompetentselt sooritatud.

A. Smithi sulest ilmus juba 1745. aastal raamat "Moraalsete tundmuste teooria". Selles töös põhjendas ta vajadust ühendada majandus niisuguste eetiliste ja sotsiaalsete nõuetega nagu ausus, vastastikune kasusaamine, madalad maksud ja leebe õigusemõistmine. Muidugi olid Smithi arvates kõlblus ja kasulikkus erinevad, kuid mitte teineteist välistavad asjad. Kasulikkust ei määra mitte üksnes hind, vaid ka heaolu tema eetilises vormis. "Nähtamatu käsi" ise juhib õiglast.⁸

Mõistagi arutlesid filosoofid, eriti J. Bentham, ka kõlbluse üldisemate probleemide üle. J. Benthami vaevus dilemma: mis kaalub mille üles – kas väheste inimeste suur hüve või paljude inimeste väike hüve? Ja kuigi Bentham põhjendas omamoodi viimast, väites, et kannatuste kaal elus on naudingutega võrreldes alati suurem, pole see argument kunagi kedagi eriti veennud.

Nii humanistide (oma sisult elitaarse liikumise) kui ka teiste turumajanduse ideoloogide eetilisi seisukohti on pidevalt kritiseeritud (teine tendents). Katoliiklik eetika arvustas teravalt renessansi ilmalikke liialdusi (nagu omal ajal algkristlus Rooma pillavat luksust), eriti aga selle prohveti François Rabelais' (1490–1556) Thélème'i kloostriga kui ideaalse ühiskonna juhtmõtet: "Tee, mida tahad!" Viimatinimetatu oli ilmselt *laissez faire*'i kauge eelkäija.

Tõenäoliselt oli tollal põhjust kriitikaks küllaga. Renessansi põhjustatud murrang maailmapildis ja mõttelaadis jättis mitmed eetilised probleemid tähele panevaks. Ühtse katoliikliku maailmanägemise turvalisus hakkas murenema. Pealegi oli uus elulaad kulukas ja nõudis palju raha. Rahategemiseks peeti nüüd iga abinõu heaks, kui see aga tulemusi andis. See oli makjavallim tegelikkuses, mis ei pidanud enam patuks rõõvretke võõrale maale, pettust, sõnamurdmist, reetmist, isegi mõrva, kui see raha sisse tõi. Muidugi oli sellel ka omamoodi arengut stimuleeriv külge. Rikkus ja vaesus jaotati ümber. Rikaste arv kasvas ja varanduse suurendamise meetod – selle muutumine kapitaliks – avas tee majanduse piiramatuks kasvuks. Kasuahnus stimuleeris progressi.⁹

Palju teravamalt kui Pico della Mirandola (1463–1494) ja teised katoliikliku eetika esindajad ründasid uut elulaadi Jean Jacques Rousseau (1712–1778) ning paljud egalitaarse suuna mõtlejad ja ühiskonnategelased. J. J. Rousseau jõudis isegi niikaugele, et seadis kahtluse alla teaduste ja kunstide mõju moraalele: "Seni aga, kui võim on ükski ühel pool, vaimuvalgus ja tarkus ükski teisel, seni mõtlevad teadlased harva suurist asjust, vürstid teeksid harvemini kauneid asju ja rahvad oleksid endiselt nirused, rikutud ja õnnetud."¹⁰

Kriitika kõrval kasutati aeg-ajalt ka tõhusamaid vahendeid. Suur Prantsuse Revolutsioon (1789) ja Pariisi Kommuun (1871) püüdsid kumbki omamoodi uut süsteemi parandada. Kui suur oli nende mõju demokraatia arengule, on vaieldav. Üsnagi ohtlik oli 20. sajandi algul Venemaa (ka mitmete teiste maade) valik allutada egalitaarsuse printsiipi ja kollektivistlik alternatiiv pikaajalisele kontrollile. Selle eksperimendi kurvad tulemused on nüüd teada. Ent märgitagu, et turumajandusele tähendas väline surve ka vajadust oma arengut korrigeerida ja kõigutada kaalukaussi paljude inimeste suurema hüve kasuks. Muidugi mõista ei määranud gigantide võistlust üksnes demokraatia areng ja humanismiideede süvenemine. Ent välistada neid ka ei tohiks.

⁷ Weber, M. Protestantlik eetika, 2031.

⁸ Shaw, W. H. Business Ethics. Wadsworth Publishing Co, Belmont, 1991, 167.

⁹ Bernal, J. Teadus ühiskonna ajaloos. Tallinn, 1962, 209.

¹⁰ Rousseau, J. J. Arutlus küsimuse üle: kas teaduste ja kunstide areng on aidanud puhastada kombeid? – Rmt.: Valik prantsuse esseid. Tartu, 1938, 193.

Nüüdisajal on diskussioon minetanud varasema huvi praktika ja moraali individuaalse tasandi vastu. Kuna majandustegevust tervikuna vahendavad organisatsioonid ja firmad, ei määra tulemust mitte üksiku ärimehelise karakter, vaid firma otsus. Seepärast räägitakse nüüd korporatiivsest eetikast. Protestantlik eetika ei ole viimasest lahutatud. See on leidnud endale uue, moodsama vormi. On kutsutud üles oma kõlbelisust jälgima. Ent asi pole mitte altruistlikus soovis kedagi aidata või kellegi eest vastutada. Eetilist käitumist on mõistetud kui "autasu", mis toob kasumit. Äri ja eetika on positiivses korrelatsioonis. Sellest räägivad paljude investeerimisfondide tegevus ja programmid. Soovitakse olla üheaegselt tublid nii äris kui ka vooeluslikkuses. Vastastikune seos on isereguleeruv, ent äril näikse siiski olevat määrav osa. Muidugi on korporatiivsel tegevusel ka oma varjuküljed, nagu selle eetika teoorialgi. Eriti tihti on ohus isiksuse privaatsus. Näiteks võib levida info isiku kohta. Korporatsiooni arvepangad, kaarditoimikud ja muud materjalid sisaldavad suure koguse privaatset teavet, mille avalikustamine võib tõsiselt kahjustada teenistuja õigusi.¹¹ Vastandina sellele on räägitud ka korporatiivsest filantroopiast, lihtsalt kingitustest oma töötajatele. Ent ka siin juhivad kriitikud tähelepanu korporatsiooni soovile oma mainet tõsta, seega on jälle mängus kasu, aga mitte lihtlabane altruism. Ometi on korporatiivne eetika turumajanduse arengule täna niisama vajalik, nagu omal ajal oli protestantlik eetika tema sünnile.

Eetilise määramine tänapäeva majandustegevuses on keerukas nii teoreetiliselt kui ka praktilises mõttes. Ameerika Ühendriikides on hakatud järjest suuremat huvi tundma ärietteika vastu. Püütakse uuesti lahti mõtestada korporatiivse eetika olemust ja praktilist rakendatavust. Seda ainet õpetatakse enam kui 90% riigi ärikoolides, ilmub mitu akadeemilist ajakirja, tegutseb 16 ärietteika uurimiskeskust ja paljudes prominentsetes ülikoolides on avatud ärietteika õppetool. Ometi tundub teema ise olevat enamikule ärijuhtidele võõras. Ärietteika idee iseenesest ei ole vastuvõetamatu, kuid suurem hulk eetika kontseptsioone on eemaldunud reaalse maailma probleemidest, on liiga abstraktsed ja kaugel äriemeeste igapäevamuredest. Muidugi ei tähenda see, et teooriast ollakse üldse loobunud. Uuringud on näidanud, et rohkem kui kolmveerand USA tähtsamatest korporatsioonidest peab oma organisatsiooni eetilise tähtsaks. Eetilise suurendamiseks on pakutud kaht võimalust: 1) kirjutistes nn. ähmaste situatsioonide kohta (ei tule otsustada mitte "hea-halva" vahel, vaid "hea-hea" ja "halva-halva" vahel) tuleks püüda määratleda üldine eetiline suund ja 2) õige valiku korral püüda seda suunda säilitada (vältida konkurentide survet). Seega küsimuse kõrval, miks peaks äriees olema eetiline, on tähtis ka, kuidas äriees oskab määratleda oma tegevuse eetilist suunda konkreetses situatsioonis.¹²

Samas räägitakse korporatiivse eetika uutest printsiipidest ja vooelustest. Printsiipidest on tähtsaimad kolm: 1) teha seda, mis on vajalik, kuid seejuures võimalikult inimlikult; 2) tõsta ausse vastastikune usaldatavus; 3) taotleda ühiskondlike leppeid, mis peavad üheaegselt silmas nii üldist kui ka korporatiivset kasu (näit. keskkonnakaitse ja kasu). Seega on ärimehelise motivatsioon omapärane segu altruismist, omandihuvist ja austusest seaduse vastu. Uute eetiliste vooelustena tõtetatakse esiplaanile õiglust, usaldatavust, püsivust, julgust, ausust ja teisi omadusi.

Kui võrrelda toodut sellega, mida A. Smith ütles rohkem kui kakssada aastat tagasi, siis pole ju midagi olulist muutunud. Oma sagedasti tsiteeritud raamatus "Rahvaste rikkusest" väljendas ta ärimehelise ja tarbija suhet järgmiselt: me ei või loota lõunasöögil mitte tänu lihunikule, õllepruulijale ja saiategijale heategevusele, vaid seepärast, et oma töös lähtuvad nad isiklikest huvidest. Me ei pöördu mitte nende inimlikkuse, vaid enesearmastuse poole ega räägi nendega mitte oma isiklikest vajadustest, vaid nende (äriemeeste) eelistustest.¹³

¹¹ Vt. Shaw, W. H. Business Ethics, 225.

¹² Vt. Donaldson, T. Corporations and Morality. Prentice-Hall, New York, 1982, 51-53.

¹³ Smith, A. The Wealth of Nations. Modern Library, New York, 1985, 223.

Ja ikkagi, kõlbelistest vastuoludest (teeme head, kuid mitte teie pärast) ja ärieme motivatsiooni ilmsest egoismist hoolimata on turumajandusega saavutatud resultaadiid ka moraalselt hinnatavad, ehkki mitte küllaldate.

Tänapäeval peab konstateerima, et turumajandusühiskond on oma pikaajalise evolutsiooni käigus kujunenud erakordselt võimsaks. Eeskätt puudutab see muidugi tema ainelist külge. Loodud teaduslik-tehniline potentsiaal on aukartustäratav. Ja on üsnagi loomulik, et sellel hiilgaval taustal paistavad disproporsioonid ja ebakõlad ning ebaratsionaalne suhtumine loodusse paremini silma. Pole ju saladus, et tehnika progressile tuleb maksta lõivu globaalprobleemidega – kriisiga, mis ohustab tulevaste põlvkondade elu, seab inimeksistentsi üldse kahtluse alla. Üha sagedamini räägitakse viimasel ajal süvenevast moraalikriisist ja probleemist, kuidas ühendada loodud rikkused inimelu kõlbeliste printsiipide ja normidega. Nüüd, kui kapitalismi arengule puudub alternatiiv, muutub see probleem üha aktuaalsemaks.

Jutt on sisuliselt turumajanduse moraalsemaks muutmisest. Selle kohta on avaldatud erinevaid arvamusi. Huvi pakub inglise ajaloolase Paul Johnsoni seisukoht, et nüüdisaja turumajandus pole ei moraalne ega amoraalne. Ta on lihtsalt neutraalne. Asi on selles, et turumajandus on oma olemuselt tootlik, ja seetõttu paratamatult pime kõikide teiste sotsiaalsete ja kõlbeliste faktorite (sotsiaalne päritolu, naha värv, religioon, rahvus, headus ja kurjus) suhtes. Ühiskonda on võrreldud loodusliku kompuutriga, mis ei ole võimeline eristama seda, mida temasse ei ole kunagi programmeeritud. Arvutil ei ole hinge ning seetõttu on ta paratamatult kurt ja pime kõlbeliste hinnangute suhtes. Ent just selle hingetuse tõttu on ta majanduslikult efektiivne. 19. sajandil seda veel ei märganud ja otsiti teid turumajanduse asendamiseks. Nüüd on kogemustest teada, et turumajandusele ei ole materiaalsete väärtuste loomise seisukohalt võrdväärset loodud. Kui nii, siis jääb üle otsida teid selle ühiskonna kõlbeliseks parandamiseks tema enda seest, muutmata tema olemust.

Sellela on tegeldud juba üle 200 aasta (vabrikuseadus, kaevandusseadus, monopoliseadus jt.). Mitmed tollal vastuvõetud demokraatlikud seadused pidid taltsutama ettevõtja ahnust ja kapitali omavoli ning garanteerima süsteemi püsimise. Ent ükskõik korrigeerida kõiki kapitalismi ekstsesse need ei suutnud. Peapõhjus peitus ilmselt kartuses, et liigne moraliseerimine ähvardab süsteemi lõhkuda.

Moraalselt oleks õiglane materiaalsete väärtuste ümberjaotamine vaesemate elanikkonnakihtide huvides. See on võimalik, kui eeskätt suurendada ettevõtetele võetavaid makse, et vastavat eelarvet kujundada. Praktika aga näitab, et maksude tõstmisele reageerib turumajandus kohe langusega, sest blokeerituks osutub tema peamine seesmine jõud – materiaalne huvi (kasum) ja järelikult ka ettevõtlikkus. Lõppkokkuvõttes kannatavad kõik. On muidugi ka teisi surveabinõusid (näit. ametiühinguliikumine), ent nende efektiivsuse käsitlemine ei mahu otseselt sinise teema raamidesse. Kogemus veenab, et jõumeetodid enamikul juhtudel ei sobi ja siit koorubki mõte proovida muuta turusuhteid endid moraalsemaks, muutmata seejuures turumajanduse olemust ja toimemehhanismi.

Teoreetiliselt võib P. Johnsoni arvates lähtuda vähemalt kuuest võrdsete võimaluste loomise printsiibist.¹⁴

Esiteks, suunata turumajandust kindlate õigusnormidega, mis omakorda oleksid orgaaniliselt ühendatud kõlblusnormidega (nn. Trooja hobuse taktika). Sisuliselt tähendaks see kõigi võrdsust seaduse ees.

Selle võimaluse positiivne programm on võrdsus seaduse ees. Õiguslikult mõistetud võrdsus tuleneb inimese enda loomusest: kõik inimesed soovivad õiglust (isegi kurjategijad). Õiglust on vaja kõikjal – ärisuhetes, töö organiseerimisel, poliitikas ja mujal. Turumajanduse loomuga ei ole see printsiip vastuolus.

¹⁴ Джонсон П. Сделать капитализм моральным. – Америка, 1991, 413, 2–6.

Teatavasti tuleneb viimasest, et seaduse silmis ei tehta inimese seisusliku positsiooni, rassilise, kastilise ja soolise kuuluvuse, vaesuse ja rikkuse vahel mingit vahet (seaduse sümbol on Themis, käes kaalud, silmadel side). On paradoksaalne, et ka turumajandus on nende tunnuste suhtes ükskõikne. Pealegi tugevdab võrdsus seaduse ees turumajanduse omaenda loomusest tulenevat jõudu nii, et lõppkokkuvõttes kõlbeline eesmärk ja efektiivne tootmine ühte langevad.

Võrdsusnormi puhul häirib eelkõige abstraktne tõlgendus ja kahtlus, kas pole see ilus taotlus liialt idealistlik. Ilmselt ei ole olnud ühtegi ühiskonda, kus absoluutne võrdsus seaduse ees oleks praktikas realiseerimist leidnud. See on midagi niisama kaunist ja utoopilist nagu Kanti "kategooriline imperatiiv". Tõenäoliselt ei ole võimalik seda ideaali ka lähitulevikus rakendada. Kas ei oota seda materiaalse võrdsuse kurb saatust?

Ja ometi on see ainus võrdsuse vorm, mis suudaks turumajandust hoida õigluse (moraali) raames. Praktikas eeldaks see kõigi seaduseelnõude läbi vaatamisel eetilist ekspertiisi. Eetilise mõõde tuleks igasse seadusse sisse viia. Siiani tegelevad parlamentide eetikakomisjonid teiste probleemidega (parlamendi liikmete vahelised tülid).

Teine printsiip on võrdsete võimaluste loomine hariduse vallas. See kontseptsioon lähtub tõsiasiast, et talendi spekter sõltub inimese võimete eripalgelisusest, mille majanduslik rakendamine on ühtaegu tootlik ja inimese suhtes õiglane. Turu üks põhieesmärke seisnebki talentide väljaselgitamises, ärakasutamises ja nende väärilises kinnimaksmises. Talendid ei sünni aga taevas, neid vormib elu, sealhulgas ka haridus. Teoorias peaks turumajandus olema huvitatud võrdsete võimaluste rakendamisest hariduse saamisest ja andmisest.

Praktikas on aga ebavõrdsus hariduses praegu üsnagi levinud nähtus. Asi pole üksnes erakoolides rikastele. Elu teeb niikuinii oma valiku. Probleem on selles, et palju talente jääb lihtsalt avastamata ja vaimne potentsiaal realiseerimata.

Turumajanduse moraalise täiustamise seisukohalt oleks vajalik avada kõigi vaeste, ent andekate laste tarvis ukсед heale haridusele kõigis selle liikides ja tasanditel. Oleks loomulik, et andekus avastataks juba varajases nooruses. Mida rohkem inimesi saab hea hariduse, seda tootlikum on süsteem.

Selle põhimõtte nõrk külg on hobusetalli selektsiooni maik, platooniline nägemus väljavalituist teatud kasu saamisel. Platonil oli silme ees riigi kasu, siin on tegu turumajanduse kasuga. Iga kooliõpetaja teab oma kogemustest, et andekate laste protsent ei ole kuigi suur. Kui suur on siis sellise moraalise ettepaneku kaal? Kas 100 vaest ja andekat kaalub üles 10 000 normaalset õpilast?

Turumajanduse suhtes kehtib paremal juhul kutseeetika, mitte kaugeltki üldinimliku morali kõik nõuded. Ja lõpuks, nende väheste vaeste õnnelike suhtes tuleb mängu ikkagi moraalne tegu.

Kolmas printsiip seisneb laienevas osaluses korporatsioonide, pankade ja äri-firmade tegevuses. Nn. demokraatliku kapitalismi kontseptsioon on üsna vana, ent selle võimalused ei ole kaugeltki ära kasutatud. Ettevõtete ja ärifirmade aktsiate omandamine teeb inimesest omaniku. Huvide ühtsus aktsionärist tootja ja ettevõtja vahel on kahtlemata olemas (Jaapani kogemus). Kõlbeline atmosfäär on tootlikkuse oluline eeldus. Jällegi on seos morali ja majanduse vahel leitud.

Sellelgi võimalusel on oma varjuküljed. Mitte kõik ei riski omandada aktsiaid (hirm pankroti ees); pealegi ei jõua tavaline tööline neid eriti palju muretseda ega või ka kuigi suurt kasumisummat loota.

Ometi seob selline vorm töötaja tihedamalt oma ettevõttega, loob soodsama mikrokliima ja näitab demokraatia võimalusi morali realiseerimiseks.

Neljas printsiip on samuti seotud äri- ja tootmistegevusega, ent selle ühest kitsamast, väiketootja aspektist. Väikeettevõtlus ja äritegevus tulenevad üldjuhul inimese loominguilisest võimest ja vajadusest end isiksusena realiseerida. Just väikeettevõtluse kaudu saab võrdsete võimaluste printsiip end kõige paremini realiseerida. Pealegi näitab praktika, et eksisteerib tugev korrelatsioon väikeettevõtete arvukuse ja ühiskonna majandusliku edukuse vahel. Eriti tähtis koht on

väikeettevõttele postsotsialistlikes maades turumajanduse mentaliteedi kujundamisel ja integreerumisel arenenud kapitalistlikku maailma.

Väikeettevõttele on moraali seisukohalt ka oma nõrgad küljed, mis on seotud ärietika normide eiramisega. Need võivad esile tulla nii reklaami-, hinna-, garantii-, pakendus- ja muudes küsimustes. Kuigi kõikjal on välja töötatud neid valdkondi reguleerivaid seadusi ja koodekseid (tarbijakaitseseadus, reklaamikoodeks), ei garanteeri see veel nõutu täitmist. Ka väikekoodanlik mentaliteet pole väikeettevõttele võõras.

Viies printsiip seisneb energilises vabakaubanduse stimuleerimises. See on juba iseenesest turumajanduse moraalsuse näitaja. Vabakaubandus peab eeskätt silmas tarbija huve, seda nii kaupade laiema valiku kui ka hinna osas. Maailmajaloo praktika on tõestanud vabakaubanduse stimuleerivat osa majanduse arengule tervikuna.

Vabakaubandusele seisab vastu proteksionism, oma maa ettevõtlike, eriti põllumajanduse eelistamine ja kaitsmine. Põllumajandus pole proteksionismi apologetide arvates mitte üksnes majandusharu, vaid ka maaelu mentaliteet.

Kuues printsiip puudutab globaalset aspekti ja seisneb disproportsioonide kõrvaldamises eri maade tehnilises ja majanduslikus (kaubanduslikus) arengus. Teatavasti on lahknevus vaeste ja rikkaste maade vahel suur. Aidates vaesemaid maid majandusprogrammide elluviimisel, saavutatakse korruga mitu (sealhulgas ka moraalset) võitu: toetamine suurendab nende maade konkurentsivõimet; samal ajal avatakse turg rikkamate maade kaupadele. Kokkuvõttes muutub süsteem universaalsemaks ja õiglasemaks.

Kogu selle programmi mõtte võib kokku võtta ühes fraasis: mis on hea kõlbelses mõttes, on hea ka majanduslikus mõttes.

Ometi väärib turumajanduse moraalsemaks muutmise mõte tõsiselt tähelepanu ja võimalikult täielikku realiseerimist. Küsimus turumajanduse eetilisusest jääb aktuaalseks ilmselt kogu turumajanduse eksistentsi vältel.

Eetika probleem muutub üha aktuaalsemaks enamiku endiste sotsialismimaade ja ka Eesti integreerumisega turumajandussüsteemi. Tartu Ülikooli professor Vambola Türk arvab oma artiklis "Majandus ja eetika on arengu alus", et eestlaste madalast eetikast on põhjustatud ka meie majanduslik mahajäämus.¹⁵ Sageli hiilitakse kõrvale maksudest (kas liiga kõrged?), petetakse riiki (varimajandus), rikutakse töö tasustamise põhimõtteid ja seadusi. V. Türki arvates ei peaks seadusloome lähtuma mitte ainult hetke poliitilistest ja majanduslikest eesmärkidest, vaid ka eetikast.

Eetikaga on Eestis tõsiseid probleeme. Neist markantsemad on leidnud tee avalikustamise sildi all ka ajakirjandusse ja kannavad enamasti sensatsiooni hõngu. Sisuliselt analüüsivaid teoreetilisi kirjutisi (Toomas Sutt, Uno Mereste, Ülo Ennuste, Vambola Türk jt.) on vähe.¹⁶ 1994. aastal tegi rühm Rahvusvahelise Sotsiaalteaduste Rakendusliku Kõrgkooli Lex üliõpilasi analüüsi 1993. aastal meie ajakirjanduses (juhtivad ajakirjad, ajalehed) ilmunud eetilise sisuga artiklite kohta. Kõige rohkem ilmus neid tol aastal Äripäevas (48), Eesti Ekspressis (15), Kaubalehes (12) ja Õhtulehes (11). Tuntud ajalehed Päevaleht ja Postimees kulutasid selleks leheruumi vaid mõne artikli jagu. Hommikuleht näiteks ei avaldanud ühtegi artiklit. See näitab suhtumist probleemi ja eetilise kultuuri madalust. Häid kirjutajaid ei saagi palju olla, sest eetikakursusi ei õpetata isegi mitmes meie kõrgkoolis. Võib-olla on soome filosoofil Timo Airaksinenil õigus: kui ulatuslikeks põhjendusteks tervet mõistust ei piisa, võetakse tarvitusele manipuleerimismeetodid.¹⁷ Praktilise eetika ülesandeks peab Airaksinen eetika valupunktide avalikustamist ja oma seisukohtade väljaütlemist.

¹⁵ Türk, V. Majandus ja eetika on arengu alus. – Postimees, 1995, 16. märts.

¹⁶ Sutt, T. Aukartus, vastutus ja lootus. – Akadeemia, 1993, 11, 2415–2422; Mereste, U. Heade äritavade ja majanduseetika taassünni eel. – Rahva Hääl, 1993, 17.–20. veebr. jt.

¹⁷ Airaksinen, T. Mis on praktiline eetika? – Akadeemia, 1993, 12, 2601.

Siinne kirjutis on valinud veidi raskema tee: mitte üksnes avalikustada, vaid ka pakkuda lahendusi ohtude vältimiseks või neist ülesaamiseks. Igal sammul tõrkab silma kaks eetilist lähenemisviisi, mille lätted ulatuvad tagasi kaugesse minevikku. Tõenäoliselt on siin tegu nn. osa–terviku–probleemiga. Turumajanduse eetiliseks muutmine on vaid üks inimsoo kõlbelse tervenemise protsesse sellele omaste iseärasustega. See ei saa asendada üldinimlikke norme, mis on kogu eetika alus. Siit ka vastuolu eetilise ideaali ja praktika vahel. Mõneti on seda vastuolu aidanud lahendada kutseeetika, mis on aga turumentaliteedile ilmselt lõivu maksnud. Hasso Krull arvab, et ega fundamentaalne arutus siin kuigi palju muuta ei saa.¹⁸ Ometi ei tohi piirduda vaid nn. hoolivuse eetikaga (*ethics of care*), kuigi silmaga nähtavad hädasolijad vajavad kohest abi. Uuringute andmeil kannatab näiteks sotsiaalse stressi all 41% Eestis küsitletud meestest ja 30% küsitletud naistest.¹⁹ Probleemil on laiem sotsiaalne taust, mis nõuab ulatuslikumaid majanduslikke ja poliitilisi meetmeid ja ka eetilisi lahendeid. Võimalik, et just viimastest tulekski alustada.

¹⁸ Krull, H. Moodsa eetika poole. – Eesti Ekspress, 1995, 7. apr.

¹⁹ Kutsar, D. Sotsiaalne stress Eestis. – Akadeemia, 1994, 12, 2559.

ETHICS AND MARKET ECONOMY (historical-philosophical aspect)

Aare LAANEMÄE

This article discusses a vital problem – the relationship between market economy and ethics. Radical changes in the society usually bring about symptoms of crisis in the morals of people. The ethical crisis of modern society can be best characterized by such phenomena which are connected with the integration of former socialist countries into the societies of market economy. It is here that the features so characteristic of early capitalism become obvious (aspirations to make money without choosing means, bribery and corruption, unprecedented increase in crime rates, etc.).

This paper aims to give a brief historical overview of the response of ethics to abrupt changes in economy and society, which have not been treated often in the literature, and also to show ways for making market economy as a whole more ethical.

The paper is divided into two parts: the first one deals with different ethical approaches to market economy through the prism of history; the second analyses on the basis of literature the possibilities of making market economy more ethical, taking account of the conditions of development of Estonia. In this connection the analysis of the situation of the ethics of economy in Estonia in the light of the newspapers carried out by "Lex" (International University of Social Sciences) in 1994 is presented. The latter demonstrates that there are serious problems associated with ethics in Estonia. Allegedly, the economic backwardness is caused by low morals.

The author puts special emphasis on the need to make legal standards compatible with moral codes. In practice this would mean that most bills of law should be made subject to widely publicized valuation of their ethical aspect. Each law should be ethical.

It can be concluded from the article that ethical problems are addressed relatively seldom and they are often treated unilaterally. The treatments of occupational ethics prevail. However, not infrequently the latter do not consider the norms of universal ethics. This is the underlying factor causing the dire conflict on the theoretical level. In practice the consideration of ethics is required in working out legislative norms, provision of a good education for the young, alleviation of the employer–employee relationship by participating in the activities of banks and companies; development of small-scale entrepreneurship, etc. This is the only way to survive the crisis or reduce its impact.

ЭТИКА И РЫНОЧНОЕ ХОЗЯЙСТВО (историко-философский аспект)

Ааре ЛААНЕМЯЭ

В статье поднимается актуальная проблема – как сгладить неизбежно возникающие при смене общественных отношений противоречия между устоявшимися этическими нормами и рыночными интересами. Крупные преобразования, как правило, сопровождаются деформацией сферы морали. Нынешнее время напоминает эпоху раннего капитализма, когда коррупция, мошенничество, преступность и прочие негативные явления получили широкое распространение. Отсюда вопрос – может ли вообще рыночное хозяйство быть этичным?

Автором сделана попытка анализа, как в разные времена этика реагировала на крупные экономические, политические и социальные изменения в жизни людей, т.е. он рассматривает различные этические концепции через призму истории, а также размышляет о предлагаемых в специальной литературе способах сделать рыночное хозяйство более этичным.

Отмечается, что в литературе почти отсутствует историко-философский аспект изучения данной проблемы. Вообще наука избегает этических проблем, а если и обращается к этой теме, то рассматривает ее довольно односторонне – в основном в профессиональном плане (этика бизнеса и т.д.).

Автор (как и некоторые другие исследователи) подчеркивает необходимость соединить воедино правовые и этические нормы и практически предлагает следующее: взять за правило предвзвешивать принятие законодательных актов этической экспертизой и предавать ее результаты широкой огласке; развивать мелкий бизнес, где каждый может реализовать свои уникальные способности; дать возможность получения хорошего образования одаренным детям. Только так, по его мнению, можно сделать рыночное хозяйство более этичным.